

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.1.2>

М. Г. Братасюк

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії

Львівського національного університету імені Івана Франка

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ ЯК ОСНОВА ДЛЯ СУЧАСНОГО ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ

У статті висвітлюється методологічний потенціал національної правової традиції для правового реформування сучасної України. Правова традиція, будучи тісно пов'язаною з культурою народу, його ментальністю, утримує в собі усталене і змінюване в праві, ціннісно значимі для народу характерні риси, розкриває особливості правової системи, її структуру, національний образ права, закономірне та специфічне у ствердженні народу як суб'єкта права, особливості національної правотворчості, динаміку правовідносин тощо. Вона є чинником правової ідентифікації народу, збереження тяглості, єдності його правового поступу. Особливо важливим є ціннісно-смысловий вимір її, який фіксує ті смисли, які утримують життєво значиме для народу в правовій сфері.

В Україні необхідно здійснити реформування правової сфери, оскільки після Революції Гідності воно стосувалося лише поверхових інституційних та законодавчих змін, істотних покращень у подоланні порушень прав людини не відбулося, тому таке реформування було не ефективним. Очевидно, воно має бути глибиннішим, доторкнутися глибинних конструктів мислення та світогляду всіх працівників правової сфери. Наслідком реформування має бути ствердження гуманістичного виміру правової системи і реальному подоланні державо(групо)центризму Реформування якраз і зумовлено відсутністю такого виміру.

Національна правова традиція несе в собі потужний методологічний потенціал для правового реформування. Українцям необхідно відродити її зміст, який є природно-правовим, гуманістичним, оскільки пов'язує право із загальнолюдськими цінностями і смислами, з людиною, природою, космосом, духовністю і культурою, з Богом. Вона мислить право невід'ємним від моралі, на протигагу існуючому нині розмежуванню права і моралі. В ній розвивалася ідея верховенства права, що ствердилася як принцип і нині трансформована у доктрину – спираючись на нашу традицію, верховенство права можна далі розвивати, змістовно збагачувати тощо.

Ключові слова: *правова реформа, правова традиція, принципи права, правові цінності, природне право, правове мислення, гуманістичний вимір.*

Постановка проблеми. Для перспективного післявоєнного розвитку Україна має здійснити реформування у всіх сферах життя, і зокрема у правовій. Криза правової системи, яка стала тотальною, триває, що, безумовно, створює небажані наслідки для суспільства і громадян. Правове реформування, що має бути не позірним, як це робилося після Революції Гідності, а глибинним, є нагальною проблемою сьогодення, бо право може бути потужним чинником розвитку, якщо воно адекватне часові, відображає інтереси та потреби

людини і народу. І, навпаки, правова сфера може бути таким же потужним гальмівним чинником для суспільства, перешкодою на шляху необхідних перетворень.

Кожний народ в силу національних особливостей культури, історії, ментальності тощо має унікальний шлях розвитку, зокрема правовий. Правова національна система, що є складовою національної культури народу, – це унікальний живий організм, що має свої особливості, відкритий новаціям, вбирає в себе, і відкидає те, що не відповідає часу, його потре-

бам і вимогам. Це специфічне «оновлення» і звільнення від застарілого, нежиттєздатного має відбуватися безперервно, бо життя змінюється, і право в усіх своїх проявах має на ці зміни вчасно реагувати. І в цьому сенсі доволі продуктивним є звернення до національної правової традиції, яка утримує в собі усталені універсальні правові смисли, а також особливе, унікальне, в якій фокусується весь правовий досвід народу, ті цінності, якими він дорожить тощо.

Мета статті – на підставі дослідження наукових джерел показати значимість та місце національної правової традиції в реформуванні української правової сфери, розкрити її методологічний потенціал для реформаційних змін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядали і українські науковці, і зарубіжні. Зокрема, поняття правової традиції, її смислове наповнення, ціннісний вимір, структурний зріз тощо досліджували такі українські автори як: С. Головатий, Д. Вовк, В. Дудченко, Н.Бордун, М. Патеї-Братасюк, А. Шевцова, а також зарубіжні: Е. Гобсбаум, Т. Рейнджер, Х.Гленн, Е.Макінтайр та ін. [1–4; 9; 11–12; 17–19]. Специфічні риси української правової традиції, її ціннісно-смиловий вимір, особливості розвитку досліджували: В. Градова, П. Захарченко, Ю. Лобода, І. Луцький, М. Мірошніченко, Н. Павлусів, Г. Попадинець, Х. Хвойницька, А. Шевцова [2; 5; 6; 7; 8; 9; 12–17]. Проте проблему використання правової традиції як методологічного підґрунтя нинішнього реформування можна віднести до мало-розроблених, тому дослідження в цьому напрямі нині на часі.

Виклад основного матеріалу. Україна після перемоги має пережити глибоке реформування в праві. Це складна, комплексна проблема, але її необхідно вирішити, бо без сучасної правової сфери стати суверенною демократичною і, тим паче, правовою модерною державою неможливо.

Правову реформу треба мислити як комплексні трансформаційні зміни, які стосуються усіх елементів правового життя, а не лише поодиноких. Таке розуміння важливе, оскільки, як показав попередній досвід, не всі реформатори це засвоїли. Поверхові фрагментарні зміни нічого не

варті, бо не здатні істотно вплинути на суспільні відносини. Реформатори в післямайданний період не зовсім чітко собі уявляли ці зміни, з чого їх розпочинати, на чому найперше зосередитися. Частина реформаторів мислила за мету реформування реальне ствердження верховенства права, а не просто його декларування. Зазначалося, що для цього «...необхідно припинити хаотичне реформування різних суспільних та владних інститутів і визначити як *пріоритет* реформу законодавчого процесу, аби перетворити закони України на *справжні джерела права* як дієвий інструмент здійснення усіх інших реформ». Пропонувалася парламентська реформа, зміна Конституції України на референдумі і конституційні вимоги до законодавчого процесу і закону [20, с. 24–25]. По традиції, тут реформування зведено до змін у законотворенні. Правда, якісь поверхові зміни було зроблено, зокрема, змінено форму та обличчя колишньої міліції, прокуратури. Ніби на конкурсній основі, а насправді з грубими порушеннями, сформовано Верховний Суд, куди потрапили за даними Громадської ради доброчесності понад чотири десятка не доброчесних кандидатів. Суспільство результату від таких «реформ» не відчуло жодного. Та й не могло відчутти, бо їх саме так було проведено, щоб все залишилося так, як було до реформ. Влада не продемонструвала політичної волі до глибоких змін, олігархічний режим ці «реформи» ніскільки не похитнули, справедливості в країні не додалося. Глибоких змін, які стосуються стереотипів та кодів мислення людей, які є суб'єктами здійснення права, глибоких засад їх свідомості, мислинневих смислів та значень, які так багато важать у професійній діяльності суб'єкта правозастосування тощо змінено не було. Обличчя змінили, форму, вивіски також, а от в інтелектуальному плані залишилося все як було, без змін. А світоглядно-мислинневі зміни необхідні, бо старі, нежиттєздатні, збанкрутілі схеми мислення, його стереотипи, коди, поняття, ідеї тощо здатні лише поглибити існуючі проблеми, але не вирішити їх. Ці зміни важливі у плані переходу від державоцентристських до людиноцентристських пріоритетів у праві, і сутність

їх полягає у ствердженні в центрі правової системи людини з її правами [1; 3; 4; 8]. Звісно, це робота, що вимагає часу, але її треба вже робити продумано, системно, відповідально, з турботою про народ, людей, їх майбутнє, а не лише про свій приватний інтерес, як у нас традиційно робиться. В даному випадку мовиться про гуманістичне правове мислення, яке не тотожне законницькому, про гуманістичний правовий (не законницький!) світогляд. Мовиться про наповнення цього світогляду і мислення загальнолюдським ціннісно-смысловим виміром, без чого на статус гуманістичного вони претендувати не можуть. Тоталітарну радянську епоху «обслуговував» відповідний їй законницький тип мислення та світогляду, зміст якого був байдужим до загальнолюдських цінностей, зокрема, до людини, із принципом державоцентризму і законності як втілення волі влади, із запереченням природних прав людини – він знає лише «надані державою права», тобто, права людини тут постають наслідком писаного (державного) права. То як же з таким псевдоправовим мисленням та світоглядом розбудувати демократичну і правову державу? А мислення та світогляд, як відомо, є програмно-орієнтовним чинником, вони скеровують у відповідне русло діяльність людини [1; 2; 23]. Як інтегруватися в європейський правовий простір, де від цього законницького світогляду відмовилися ще на поч. 50-х років минулого століття, прийнявши ЄКПЛ та переписавши свої Конституції?! Мало запозичити у європейців базові принципи та відповідні статті. Ще має бути усвідомлення фундаментальних засад права, взаємозв'язку між його складовими, розуміння базових цінностей та смислів, принципових речей, які не залежать від примх законодавця, поза якими закон може залишитися нежиттєздатним, непрацюючим, декларативним. А для цього потрібна відповідна інтелектуально-світоглядна підготовка, знання, відповідна якість мислення, яких часто у наших правників просто немає, бо немає систематичної сучасної справді *правової* освіти (за 2 місяці якісно підготувати фахівця-полісмена неможливо, або підготувати прокурора чи суддю на базі держа-

воцентричної, законницької освіти, також неможливо).

Правовий світогляд та таке ж гуманістичне мислення, які мають замінити законницький світогляд та мислення, успадковані від тоталітарної епохи, не є для нас, українців, аж надто чимось новим. Щоб успішно здійснити інтелектуально-світоглядну та мислинневу реформу в праві, треба звернутися до нашої національної правової традиції, яка має понад тисячолітню тяглість.

Правова традиція є ідентифікатором народу, вона фокусує правові смисли, пов'язує минуле і майбутнє в його праві, втілює розмаїття форм його прояву, пояснює специфічність матеріального та ідеального вимірів права, формує і пояснює образ права, правової системи, динаміку правового нормотворення, тощо [17–19]. І, що особливо важливо, – вона втілює та виражає взаємозв'язок, взаємозалежність загальнолюдського та особливого, окремишого, унікального.

Українська правова традиція містить доволі потужний гуманістичний вимір, який виявляє себе в таких її рисах як: розуміння права в природно-правовому руслі; визнання природного права як невідчужуваного від людини та народу; ствердження і захист загальнолюдських цінностей: справедливості, людського життя, гідності, спільного блага тощо; розуміння суду як справедливого вирішення проблем суб'єктів права, плюралізм форм та джерел права; тісний взаємозв'язок права, релігії та моралі, загалом зв'язок права з людиною, культурою, природою, космосом, Богом; розвиток ідеї верховенства права і трансформація її у мегапринцип, а нині в доктрину тощо [11; 12; 13].

Юридичні (природно-правові) засади, напрацьовані українцями упродовж віків, мають бути покладені в основу тих змін, які нині необхідні в правотворенні, законтворенні, правозастосуванні, реалізації права тощо.

Науковці акцентують на методологічному значенні впливу традиції, зокрема, на правотворення. Наприклад, Н. Сатохіна зазначає, що «з одного боку, традиція обумовлює осмислення правової ситуації, але не в сенсі жорсткої детермінації,

а в тому сенсі, що вона покладає межі розумінню, окреслюючи доступні смислові альтернативи. Вона визначає, які *рішення є неприйнятними* (курсив мій – М.Б.) [21, с. 172–173]. Ми не випадково наголошуємо на розвитку смислового виміру традиції у правотворенні. Сенси – це закодований багатовіковий досвід народу, в них фокусується найістотніше, що робить право правом, вони «...ніби вивищуються над правовим буттям, спрямовуючи в певне русло його розвиток. Будучи відповідями на запити правового буття, вони виводяться з цінностей, які лежать в основі людського буття як такого», – наголошують М. Братасюк та О. Росоляк [22, с. 9]. Традиція містить такі глибинні коди, структури, смислові конструкти, специфічні правові архетипи, які, живучи в правовій свідомості та підсвідомому народу, в розмаїтих формах та джерелах права, здатні програмувати його правовий розвиток на майбутнє. У правотворенні «...традиція забезпечує загальною структурою та універсальним алгоритмом відповіді на будь-яке юридичне питання. З іншого боку, сама традиція складається з обумовлених нею рішень у конкретних ситуаціях, через які правозастосувач уводить у гру власні упередження. При цьому таке коло не є застиглою структурою, а передбачає концентричне розширення зрозумілого смислу» [21, с. 172–173].

Традиція відіграє важливу роль у формуванні народу як правової спільноти. Для українців, де частина населення донині мислить себе не громадянами, а населенням, а Україну сприймають не як державу, а просто територію проживання, така ідентифікація дуже важлива. Ця «ідентифікація зі спільнотою може здійснюватися як перетинання ліній руху від унікальних смислів до загальнолюдських цінностей» [15; 22; 23]. В плані формування українців як правової спільноти «необхідне оживлення в історичному вимірі правової пам'яті, пам'яті смислової, здатності пізнати і привласнити низку правових смислів, розкрити і засвоїти смисловий ланцюг, який висвітлить і особливе, національне, і загальнолюдське не лише на рівні голови, мислення, але й душі, і, можливо, найперше душі» [22, с. 10].

Звернення до традиції як методологічної засади правового реформування дуже добре видно на прикладі доктрини верховенства права. Для нас концепт «верховенство права» до сьогодні не є досконало визначеним, розкритим, дослідженим. Тривалий час наші правники вважали його новим і незрозумілим. Його мало декларувати у ст. 8 чинної Конституції, його треба стверджувати, реалізовувати, захищати. Але тривалий час він в наших умовах лише декларувався, бо було незрозуміло, а в чому ж його суть. А без адекватного розуміння, застосування його на практиці було неможливо.

Найпростіше для розуміння було традиційне, сформоване на засадах легізму, ототожнення його з верховенством закону. Але в такому випадку, як зазначав С. Головатий [2], ми отримали б тупикову ситуацію: якщо це тотожні речі, то який сенс вживати два поняття, і чому ж це є для нас тоді проблемою? І як бути тоді з верховенством чи то права, чи то закону у випадку замовного закону, тобто, неправового, такого, що порушує права людини? Який сенс у його верховенстві?

Можна ототожнити верховенство права з правами людини, – такий варіант теж пропонувався окремими науковцями. Але право не вичерпується правами людини. Дехто не розумів, а що означає поняття «верховенство»? Незрозумілого було багато, потрібні були пояснення і їх можна було знайти в нашій правовій традиції, вияснивши для початку, як трактувалося в її контексті право. А пов'язувалося воно найперше з такими смислами як: справедливість, добро, спільне благо, рівність, повага до людини тощо – це можна простежити на цілій низці тих пам'яток правової культури, які дійшли до нас з різних епох.

В. Градова дослідила в дисертаційній роботі, що різні аспекти ідеї верховенства права, яке відмежовували від закону, пронизують правовий світогляд українців, починаючи від княжої України і аж динині [3]: це розуміння права як форми буття загальнолюдських цінностей, принцип справедливості, принцип справедливого суду, незалежного суду, принцип поваги до природних прав людини, трактування їх як невідчужуваних, принцип поваги до людського життя,

гідності, честі, принцип добросовісності як засада судового процесу, принцип гласності його, принцип правності закону, тощо. Нині ці принципи вважаються стандартами права, змістом верховенства права. Тобто, значна частина змісту цього концепту в контексті нашої правової традиції напрацьована. Тільки ж необхідно відродити природно-правову парадигму нашої традиції, в контексті якої тільки і можливе розрізнення права та закону, а, отже, і розрізнення верховенства прав і верховенства закону, бо в межах, успадкованої від радянської епохи, легістської псевдоюридичної парадигми таке розрізнення неможливе [1; 2; 3]. Звісно, в нинішніх умовах концепт верховенства права розвивається, доповнюється його зміст і науковцями, і практиками, але ж ми могли розпочинати це дослідження не з чистого аркуша, як у нас робилося, а звернувшись до власної національної спадщини, яке і є відповідним підґрунтям, на підставі якого можна продовжувати цю роботу.

Вище згадано було про необхідність відновлення природно-правової парадигми (доктрини), зміст якої пронизано гуманістичним виміром, яка є антропоцентричною, на відміну від державоцентристської легістської, яка ще донині у нас застосовується як засада правового розвитку. Втім то річ, що і теоретичне, і практичне ствердження *гуманістичної* правової, а не законницької, правової доктрини має бути метою правового реформування, бо інакше, навіщо воно нам потрібне? Вся понад тисячолітня українська правова традиція втілює юснатуралізм [3; 5; 6; 7; 8], легізм із його державоцентристською суттю в ній якщо і присутній, то дуже фрагментарно.

Гуманістичний зміст всього правового реформування неможливо ствердити без морально-етичних засад. Нині в Україні правового життя є значно менше, аніж хотілося б, тому, що право відірване від цих засад, відмежоване від них, бо «мораль – це мораль», вона існує в неписаному вигляді, її створює народ, то хай собі створює. А «право – це право», тобто, законодавство, бо його творить держава, воно втілює її волю, це писане право, тому воно важливе, а мораль не настільки, нею можна і знехтувати. Хіба можна побудувати правову демократичну державу

з такими поглядами на мораль і державне (позитивне) право, яке звільняється, відмежовується від моралі? – Та ніякого права (не закону, бо він може бути аморальним!) поза моральними цінностями, принципами, поняттями, категоріями бути не може. Мораль як форма буття загальнолюдського духовного досвіду є універсальним регулятором суспільних відносин, вона має бути присутньою у кожній щілині людського буття. Тому Україна нині не є правовою державою, що право у нас не має підґрунтя для свого ствердження і розвитку із-за тотальної кризи морально-етичних засад буття – в Україні реально здійснюється філософія інстинктивізму. А якби ми звернулися до нашої правової традиції, то побачили б, що право в ній трактується як «юридизована мораль», тобто, мораль, одягнена в юридичні форми: у форму звичаю, закону, судового рішення, правового договору тощо [3; 4; 5; 8; 24; 25]. В ній присутній принцип нерозривної єдності права та моралі, єдності права з метафізично-духовним виміром людського буття, культурою народу, з природою, з Богом. Все це може і повинно бути взятим нині за основу правового реформування.

Висновки і пропозиції. Українська правова традиція багата змістовно і структурно. Вона містить в собі закодований правовий досвід нашого народу.

В праві також має працювати принцип спадкоємності між поколіннями. В нашій правовій традиції розрізняється право і закон, право пов'язано із загальнолюдськими смислами та цінностями, стверджено природно-правову парадигму, яка захищає людину та її природні права, що виразно виражає гуманістичність традиції, розвинено ідею верховенства права тощо – це якраз і є те базове мисленево-світоглядне підґрунтя, яке можна треба нині використати для правового реформування. Перспективними напрямками для дослідження в даному контексті можуть бути наступні: українська правова традиція як засада правового нормотворення; традиційні національні цінності та смисли в контексті сучасного правового мислення; ідея верховенства права: українська правова традиція і сучасність тощо.

Список використаної літератури:

1. Патеї-Братасюк М. Г. Антропоцентрична теорія права. К., 2010. 395 с.
2. Головатий С. П. Верховенство права : ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. К., 2009. 44 с.
3. Градова В. Ідея верховенства права в українській правовій традиції : дис. ... к.ю.н. : 12.00.12 – філософія права. Київ, 2013. 250 с.
4. Бордун Н. І. Витоки та утвердження прав людини в контексті природно-правової та позитивістської традицій. *Європейські перспективи*. 2012. № 5. С. 149–154.
5. Захарченко П. Історія українського права: навчальний посібник. К., 2019. 436 с.
6. Луцький І. М. Християнство як світоглядне джерело української держави та права : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 468 с.
7. Павлусів Н. Філософсько-правові погляди західноукраїнських письменників кінця XIX–XX ст. : дис. ... к. філос. н. : 12.00.12. Київ. 2011. 225 с.
8. Попадинець Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку української правової культури : дис. ... канд. філос. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». К., 2008. 196 с.
9. Хвойницька Х. М. Легітимація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція : дис. ... к.ф.н. : 09.00.05 – історія філософії. Львів, 2013. 199 с.
10. Братасюк М. Г. Співвідношення принципів та норм права крізь призму форм раціональності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1.
11. Шевцова А. Співіснування позитивізму та юснатуралізму в українській правовій традиції XIX – поч. XX ст. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 5. С. 56–59.
12. Шевцова А. Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України. *KELM* (Республіка Польща). 2020. № 4(32). Vol. 2. С. 203–209.
13. Винайдення традиції / за заг. ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера ; пер. з англ. М. Климчука. 2-ге вид., випр. К. : Ніка-Центр, 2010. С. 29–31, 34 та ін.
14. Glenn H. P. Doin' the Transsystemic : Legal Systems and Legal Traditions / H. McGill L. J. 2005. Vol. 50. P. 873.
15. Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі / пер. з англ. К. : Дух і літера, 2002. С. 3.
16. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загально-теоретичного дискурсу). Львів : Світ, 2009. С. 87.
17. Вовк Д. Правова традиція: підходи до розуміння. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2012. Вип. 23. С. 3–15.
18. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень : монографія. Одеса : Юрид. л-ра, 2006. 304 с.
19. Терлюк М., Ющик О. До проблеми якості закону України як джерела права. *Право України*. 2017. № 6. С. 17–26.
20. Сатохіна Н. Правова герменевтика між універсалізмом і контекстуалізмом. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 169–179.
21. Братасюк М., Росоляк О. Розширення і збагачення смислового поля права як шлях творення правового суспільства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 2(22). С. 5–11.
22. Нестеренко В. Вступ до філософії: онтологія людини. Київ : Абрис. 1995. 305 с.
23. Братасюк М. Г. Співвідношення природного та позитивного права в творчості М. Козачинського. *Вісник ЛНУ імені Івана Франка. Серія : Філософські науки*. 2019. № 23. С. 114–122.
24. Братасюк В. Вплив магдебурзького права на формування людини як суб'єкта права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 5. С. 473–477.

Bratasiuk M. Methodological potential of ukrainian legal tradition as a basis for modern legal development

The article highlights the methodological potential of the national legal tradition for legal development, in particular for the legal reform of modern Ukraine. It is noted that the legal tradition, being closely related to the culture of the people, their mentality, contains established and changing in law, its semantic and value-specific characteristics of the people, reveals the features of the legal system, its structural elements, national law, natural and specific in the assertion of the people as a subject of law, features of national lawmaking, the dynamics of legal relations, etc. Especially important is the value-semantic dimension, which fixes those semantic chains that keep vital for the people in the legal sphere.

In Ukraine, it is necessary to reform the legal sphere, as after the Revolution of Dignity it concerned only superficial institutional and legislative changes. There has been no qualitative

improvement in the human rights situation, and such reforms can be considered ineffective. Obviously, it should be deeper, to touch the deep constructs of thinking and worldview of all legal professionals. The consequence of the reform should be the assertion of a humanistic dimension in all components of the legal system and the real overcoming of state (group) centrism.

Ukrainians need to revive content of our tradition, which is natural and legal, humanistic, because it connects law with universal values and meanings, with man, nature, space, spirituality and culture, with God. Our legal tradition thinks that law is inseparable from morality, as opposed to the current distinction between law and morality. It developed the idea of the rule of law, which was established as a principle and is now transformed into a doctrine – based on our tradition in this sense, the rule of law can be further enhanced, meaningfully enriched and so on.

Key words: *legal reform, legal tradition, principles of law, legal values, natural law, legal thinking, humanistic dimension.*